

Hüsamettin
Arslan

Osmanlı
İmparatorluğu'nda
Sanayileşme
Teşebbüsleri

paradigma

**OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
SANAYİLEŞME TEŞEBBÜSLERİ
1838-1876**

HÜSAMETTİN ARSLAN

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
SANAYİLEŞME TEŞEBBÜSLERİ 1838-1876**
HÜSAMETTİN ARSLAN

ISBN: 978-625-8079-11-1

1. Baskı: Ocak 2024

Paradigma Yayınları
Yayın Yönetmeni: Mehmet Akif Memmi
Editör: Kadir Yılmaz
Kapak Tasarımı: VID Creatives

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan fotokopi dâhil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

Paradigma Kitap Yayıncılık Anonim Şirketi
Sertifika No: 53690
Bereketli Sok. No: 20
Kuzguncuk/Üsküdar, İstanbul

www.paradigmayayinlari.com
info@paradigmayayinlari.com
twitter.com/paradigmayay
instagram.com/paradigmayayincilik

Baskı: Optimum Basım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 41707

Yayıncının Notu: Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Mezuniyet Sonrası Eğitim Fakültesi Yönetmeliği'nin Tarih Bilim Dalı için öngördüğü bilim uzmanlığı tezi olarak 1982 yılında hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	6
Giriş	7
XIX. Yüzyıl Öncesi Osmanlı Sanayiine Kısa Bir Bakış	7
Birinci Bölüm	
Osmanlı Sanayiinin Çöküşü	23
a) Modern Sanayiinin Doğuşu veya Sanayi İnkılabı	25
b) Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması (1838)	33
c) Osmanlı Sanayiinin Çöküşü	43
İkinci Bölüm	
Sanayileşme Teşebbüsleri	47
a) Devlet Tarafından Kurulan Sanayi Tesisleri	49
b) Özel Teşebbüs Tarafından Kurulan Sanayi Tesisleri	59
c) 1860 Sonrası Sanayileşme Teşebbüsleri	63
Üçüncü Bölüm	
Başarısızlığın Sebepleri	83
Netice	93
Bibliyografya	97
Dizin	105

KISALTMALAR

- AÜDTCF : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜSBF : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AÜSBFD : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası
İÜEF : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFTED : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
MEB : Millî Eğitim Basımevi
ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi
TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK : Türk Tarihi Kurumu
- Kitap isimleri dipnotlarda “*a.g.e.*” şeklinde; makaleler “*a.g.m.*” şeklinde kısaltılmıştır.

GİRİŞ

XIX. Yüzyıl Öncesi Osmanlı Sanayiine Kısa Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda girişilen sanayileşme teşebbüslerine daha tutarlı bir yorum getirebilmek için, konuya en yakın zaman birimi olan XVIII. yüzyılda Osmanlı sanayiinin durumuna kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Çünkü söz konusu teşebbüsler, XIX. yüzyılda, mevcut bütün imkânları ve problemleriyle birlikte önceki devirlerin mirası olan iktisadi bir birikimin sağladığı ve/veya sunduğu alternatifler çerçevesinde yapılmıştır. Bu iktisadi birikim; umumi bir deyişle Osmanlı toplumunun, daha dar manada Osmanlı devlet adamlarının, XIX. yüzyıl başlarında sahip olduğu “sanayileşme” potansiyelini ifade etmektedir. Biz bu bölümde, XVIII. yüzyıldan söz ederken, ihtiyaç duyulduğunda daha önceki devirlere de atıflar yaparak Osmanlı sanayiine fizyonomisini veren hâkim çizgiler üzerinde duracağız.

Her şeyden evvel, Osmanlı sanayii, Osmanlı toplum sistemine hayatiyetini veren diğer unsurlarla olan ilişkileri içinde ele alınmalıdır. Böyle bir zaviyeden bakıldığında Osmanlı iktisat sisteminin, dolayısıyla Osmanlı sanayiinin temelde iki ayırıcı vasfı olduğu görülür. Bunlardan birincisi, Osmanlı sanayiinin işlerliğini, Batı

sanayilerininkinden çok farklı mekanizmalarla sürdürmesi¹; ikincisi ise, Osmanlı sanayiinin Batı'da XV. ve XVI. yüzyıllarda başlayıp daha sonra da devam eden bir dizi gelişmenin tedricen artan menfi tesirleri altında bulunmasıdır.

Batı'da görülen gelişmeler, keşifler, sömürgecilik faaliyetleri, merkantilizm, ilmî ve teknolojik gelişmeler, zihniyet değişimleri vb. uzun süren bir vetire sonunda sanayi inkılabına yol açan şartları oluştururken, aynı gelişmeler -ki Osmanlı toplumu aynı gelişme merhalelerinden geçmemiştir- Osmanlı İmparatorluğu üzerinde menfi tesirler icra etmiştir. Bu noktada Osmanlı iktisadının zikredilen gelişmelere intibak edememesinin sebepleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebepleri² ile aynılaşmaktadır.

Osmanlı sanayiini motive eden güçlerden biri, imparatorluğun, Hindistan ve İran ile Avrupa ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerde bir köprü vazifesi görmesiydi. Batı'da XV. ve XVI. yüzyıllarda meydana gelen gelişmelerin en bariz neticesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey ve güney sınırlarından geçmekte olan ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesi şeklinde kendini göstermiştir. Ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetin sürdürülmesi gayesiyle girişilen Don-Volga kanalı teşebbüsü XVI. yüzyılın sonlarında;³ Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı sürdürülen deniz savaşları ise 1581'de başarısızlıkla neticelendi;⁴ 1630 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti Hint ticaret yolu üzerindeki hâkimiyetini tamamen

¹ Ömer L. Barkan, "Türkiyede 'Servaj' Var mı idi?", *Bellefen*, Cilt: XX, Sayı: 78, Nisan 1976, s. 237-246; Ömer L. Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tamarı," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri/Metinler-Tartışmalar*, ed., Osman Okyar, HÜ Yayınları, Cilt: 13, Ankara 1975, s. 1-32.

² Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

³ Halil İnalçık, "Osmanlı- Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellefen*, Cilt: XII, Sayı: 46, Nisan 1948, s. 372-383.

⁴ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt: 1, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942-1947, s. 126-131. Ayrıca bkz. Cengiz Orhunlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Bellefen*, Cilt: XXXIV, Sayı: 134, Nisan 1970, s. 235-247.

kaybetmiş bulunmaktaydı.⁵ Söz konusu başarısızlık, transit ticaret vasıtasıyla dış talebe bağlı olarak üretim yapmakta olan Osmanlı sanayiinin gelişme yollarından en önemlisini tıkadı.⁶ Aslında bu olaylar Osmanlı iktisadi hayatında bir dönüşümün ilk belirtileriydiler.

Bu belirtileri, İngilizlerin ve Hollandalıların okyanuslarda ve Akdeniz'de diğer Avrupa ülkeleri karşısında üstünlük kurmaları takip etti.⁷ Batı Avrupada milliyetçi monarşilerin ortaya çıkması ve onların uyguladığı merkantalist politikalar⁸ ile sömürgecilik faaliyetleri neticesinde, 1493-1520 yılları arasında Batı Avrupada görülen kıymetli maden bolluğu ve buna paralel olarak Batı Avrupa'nın dünya iktisadında büyük bir iktisadi güç olarak ortaya çıkışı,⁹ İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden ilk ticari imtiyazları elde etmeleri (1582) ve akabinde Türkiye Kumpanyası'nın kuruluşu (1592),¹⁰ Osmanlı sanayiinin dönüşüm çizgisinin başlangıç safhasını oluşturdu. Daha umumi bir çerçeve içinde alındığında XVI. yüzyıla kadar Hint mamulleri ile rekabet hâlinde olan¹¹ Osmanlı sanayiinin; bu tarihten itibaren Batı sanayii ile de rekabete girdiği, daha yerinde bir deyişle Batı sanayii ile rekabetin ilk tohumlarının zikredilen gelişmelerle ekildiği söylenebilir. İleride de temas edileceği üzere bu rekabette, Batı sanayii güçlendikçe, zamanla ticari ilişkiler yoğunlaşacak ve Osmanlı

⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, Cilt: 15, Sayı: 60, Ekim 1951, s. 662-663, 674-675.

⁶ Ünal Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, s. 60.

⁷ Halil İnalçık, a.g.m., s. 674-675. Ayrıca bkz. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I* (1580-1338), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 42, Ankara 1974, s. 6-18.

⁸ Roimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim İnal, E Yayınları, İstanbul 1975, s. 103-123. Keza bkz. Aydın Yalçın, *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara 1976, s. 143.

⁹ Ömer L. Barkan, "La Mediterranee et le monde mediterrannee à l'époque de Philippe II, Paris 1949, p.1160", (Kitap Tanıtma Yazısı), *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: X, 1951-53, s. 394-403; Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, Cilt: XXXIV, No: 136, Ekim 1970, s. 586-587; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt: 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1975, s. 153-159, 172-176.

¹⁰ M. S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 9-16.

¹¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 12-18.

sanayii buna paralel olarak XIX. yüzyıla kadar devam edecek uzun bir sürenin sonunda artık bütün direnç noktalarını kaybedecektir.

Osmanlı sanayiinde dönüşüm çizgisinin başladığını gösteren diğer bir gelişme de, yukarıda zikredilen hususlara bağlı olarak ortaya çıkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenen Batı sanayileri için bir hammadde kaynağı hâline gelmeye başlamasıdır. Batı Avrupada kıymetli maden bolluğu neticesinde satın alma gücünün artması, sanayiinin güçlenmesi, fiyatların artması gibi olaylar sonunda, Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha ucuz fiyatlarla hammadde almaya başladılar. Böylece, Avrupa sanayileri tarafından emilmesi sonucu Osmanlı sanayiinde hammadde sıkıntısı başladı.¹² Mesela bu tarihe kadar mamul madde ihraç eden Osmanlı ipekli dokuma sanayii bu tarihten sonra ham ipek ihraç etmeye başladı.¹³ Hâlbuki sanayiinin kendi yapısı içinde yeni gelişmeler kat edebilmesi ve gittikçe güçlenen Batı sanayii karşısında tutunabilmesini sağlayacak unsurlardan birisi de hammadde kaynaklarının kendisi tarafından üretimde kullanılabilmesiydi.

Osmanlı sanayiindeki dönüşüm çizgisini tespit etmemize yarayacak bir kısım değişiklikleri Osmanlı toprak sisteminin bozulması hadisesinden de takip etmek mümkündür. Batı devletleri ordularında teknolojik yeniliklerle uygulamaya konulan modern askerlik usulleri,¹⁴ devletin artan ihtiyaçlarının bir mecburiyet hâline getirdiği nakdi ekonomiye geçişin ortaya çıkardığı bir kısım menfi şartlar¹⁵ ve benzeri birçok yeni gelişme neticesinde

¹² Ömer L. Barkan, "Osmanlı Devrinin İktisadi Yapısı", *Barış Dünyası*, Cilt: 2, Sayı: 17, Ekim 1963, s. 465-466.

¹³ Fahri Dalsar, *Türk Sanayiye Ticaret Tarihinde Bursada İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960, s. 306-309. M. Akdağ, a.g.e., s.175-198.

¹⁴ Ömer L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, Gözler Yayınları, İstanbul, Kasım 1980, s.860-861; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul Matbaası (Tarihsiz), s.65-104; Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatu Üzerine Bazı Düşünceler", çev. Salih Tuğ, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1-2, s.171.

¹⁵ Mehmet Genç, "Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, s. 237-249.